

Prázdnost a jeho význam pro strukturu vesnického sídla

The Void and Its Significance for the Structure of Rural Settlement

Martina Lehnertová

Abstract:

Every settlement is a complex and multi-layered entity. A settlement is a living organism whose development is never permanently completed. It changes depending on the economic prosperity of the area, employment opportunities, population, tourist attractiveness, the structure of the development, the limits of the area and many other influences. Historic settlement structures that have qualities worthy of conservation also develop. Even where a settlement is under heritage area protection, it is not desirable to stifle development. Stagnation sooner or later brings decline. If a settlement is to prosper, it must be alive and able to develop. People have a natural need to fill the space around them. In attractive locations, there is increasing pressure to build on empty sites. Particularly within rural settlement patterns, this pressure can be devastating for the specific characteristics of the site. Character, identity and genius loci are being lost. Emptiness is in some cases a desirable phenomenon. Why is it important to protect the void in the structure of a rural settlement? What is the importance of empty space for the harmony of a settlement and its external and internal image? The paper defines the term void broadly, highlights the horror vacui and points out the importance of preserving what is known as valuable void. These notions are specified through specific examples of valuable rural settlements in the Jeseníky region of Moravia-Silesia in the Czech Republic.

Keywords:

Urban planning, Rural Settlement, Heritage urbanism, Urban values, Genius loci, Identity, Horror vacui, Heritage protection, Valuable void, Emptiness

LEHNERTOŮVÁ, Martina (2025). Prázdnost a jeho význam pro strukturu vesnického sídla. In: KUGL, Jiří, ed. *Člověk, stavba a územní plánování 18*. ČVUT v Praze, Fakulta stavební pp. 356–371. ISBN 978-80-01-07472-5. ISSN 2336-7687. Článek je licencován pod licencí Creative Commons BY-NC-ND 4.0 (Uvedte autora-Neužívejte komerčně-Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní). Licenční podmínky: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.cs>

1 Úvod

Pojem prázdnost v sobě nese významovou mnohoznačnost, která označuje prostor bez hmatatelného obsahu. To nevylučuje potenciál, který může takový prostor mít. V kontextu vesnického sídla se pojem neomezuje pouze na fyzicky nezastavěná místa, ale zahrnuje také to, jak jsou tato místa vnímána a jaký mají pro daný prostor význam.

Příspěvek je zaměřen na filosofický koncept prázdna a jeho psychologickou reflexi prostřednictvím pojmu horror vacui, čili člověkem vrozené tendence vyplňovat volný prostor. Jedná se o alternativní interpretační rámec pro pochopení některých soudobých tendencí ve vesnickém urbanismu, kdy dochází k zaplňování historicky prázdných ploch, aniž by byl zohledněn jejich kulturně historický význam pro sídlo či elementární urbanistické principy.

Příspěvek si neklade za cíl zcela zpochybnit legitimitu nových stavebních zásahů ve vesnických sídlech, upozorňuje však na to, že překračování limitů sídel, bez ohledu na jejich charakter, je dlouhodobě škodlivé a neudržitelné pro zachování identity, paměti, ducha místa. Rozvedení filosofického konceptu horror vacui ve vztahu k stavební činnosti nabízí rámec, v němž lze některé trendy číst jako projev existenciální potřeby člověka strukturovat a zabydlovat prostor, který vnímá jako neúplný anebo svou otevřeností jej ohrožující. Rámec je však užít s vědomím, že vyplňování prostoru novými vstupy nevychází pouze z onoho strachu z prázdna.

2 Prázdnost – kulturní a psychologický pojem

Termín prázdnost či prázdný se v českém jazyce dle slovníku synonym dá nahradit výrazy: jalový, nicotný, povrchní nebo také volný (Lingea, 2023). Může být vnímán negativně, pozitivně či neutrálně (otevřený, nedotčený, apod.). Je to právě ona významová polarita, která je důležitá při vážení role prázdného prostoru ve venkovském prostředí. Co je pro jednoho rušivým nevyužitým prostorem, může být pro jiného důležitým krajinnotvorným prvkem nebo součástí prostorové paměti sídla.

V tradičních vesnických strukturách je možné nalézt mnohé prostory, které prošly historickým vývojem a zůstaly (nebo se staly) prázdnými, otevřenými a právě jejich prázdnota je plná významu. Může jít o návsi, předzahrádky, volné prostory mezi staveními či nezastavěné části území po zaniklých usedlostech, potenciálně předurčené k opětovnému zastavění. Prostory dříve záměrně nezastavěné, neurčené k tomuto účelu, hrály důležitou roli pro rovnovážný stav sídelní struktury. Soudobá snaha tyto prostory zaplňovat nebere v úvahu jejich hodnotu, která právě v prázdnu spočívá.

2.1 Horror vacui – fenomén lidského vnímání prostoru

Latinský termín horror vacui, doslova děs z prázdna, se historicky používal k vysvětlení jevů v přírodních vědách, například při popisu chování kapalin či fyzikálních experimentů. Démokrités, řecký filosof a jeden ze zakladatelů atomismu tvrdil, že všechno se skládá z plného a prázdného. Plno a prázdno do sebe dle něj nikdy nepřechází. Plno – atomy neboli rozmanité částice, se pohybují v prázdnu (Retlich a Lutz, 1995). Jinými slovy právě onen prázdný prostor zajišťuje pohyb atomů.

Aristotelés (1995), který tento termín spojil s tvrzením, že v přírodě prázdno neexistuje, respektive se příroda prázdna bojí, odmítal představu skutečného prázdného prostoru a tvrdil, že každé volné místo musí být nutně vyplněno. Teprve pokusy Galilea a zejména Pascala v 17. století tuto teorii vyvrátili pomocí experimentů s tlakem vzduchu (Otto, 1897).

„Aristotelés vysvětloval vystupování vody v pumpách a násoskách tím, že pod písem nastává prostor prázdný, příroda pak že prostoru prázdného nesnese a tudíž že v to místo vystupuje voda. Výklad ten byl důsledek filosofie Aristotelovy, dle níž jest hmota spojitá, neskládající se

z nejmenších nedělitelných dílků od sebe oddělených, jak tvrdí atomisté; prostor pak že jest hmotou nepřetržitě vyplněn a není vůbec v přírodě prázdny prostor možný.“

V kulturním a psychologickém kontextu je dnes horror vacui vnímán jako symbolická tendence člověka nechat minimum prostoru nevyužitého, čemuž odpovídají i některé projevy v umění či architektuře. V buddhistické filosofii naopak prázdnota (šúnjatá) symbolizuje otevřenost a potenciál, prázdno je zde základem existence, nikoli jejím nedostatkem (Werner, 2021).

Způsob nahlížení fenoménu prázdna se odráží i ve způsobu, jakým člověk formuje prostředí kolem sebe. Pojem horror vacui je v příspěvku využit jako interpretační nástroj k pochopení, proč mohou být některé prostory ve vesnických sídlech vnímány jako neúplné, nedokončené, příliš volné, proč mohou podléhat výstavbě, aniž by byl zvážen jejich význam v nezaplňené formě pro komplexní vnímání celku.

2.2 Děs z prázdnoty – umění, architektura a urbanismus

Pojem horror vacui má své kořeny ve filosofii a estetice. Vychází z předpokladu, že prázdno je nejen prostorovou absencí, ale může být také znepokojující psychologicky či kulturně.

V umělecké teorii se pojem užívá k popisu uměleckého postoje, který se vyznačuje snahou zcela zaplnit plochy prvky. V takovýchto dílech se vyskytuje minimum volného prostoru. Každá jeho část je pokryta motivy, strukturami, ornamenty. Horror vacui lze v uměleckých dílech vysledovat napříč dějinami umění, a to od egyptského umění, přes islámskou ornamentiku, barokní dekorativnost, keltské vzory, bohatě zdobené lidové umění či graffiti. Společným jmenovatelem je psychologická potřeba vyplnit prostor, zamezit pocitu neklidu, či nedokončenosti, který může volná plocha evokovat.

Pro horror vacui je kupříkladu charakteristická tvorba amerického malíře Jacksona Pollocka, jehož abstraktní expresionismus manifestuje nepřetžitý pohyb a zdánlivě chaotické vrstvení linií a barev. Jeho dílo nedává vnímavému oko možnost odpočinku. Vytváří vizuální přetlak, který se může jevit jako neklid a může souviset s potřebou kontrolovat prázdnotu. Tento příklad je uveden jako jedna z interpretací pojmu horror vacui z estetického, ale také hluboce psychologického a existenciálního hlediska. K obdobnému jevu tíhnou také autoři spadající pod pojem art brut, neboli syrové umění, tvořené často lidmi s duševními poruchami či umělci bez formálního vzdělání (Decharme, 2015). Tito umělci jsou intuitivně táhnuti k potřebě zaplňovat prostor obrazového pole, což může být způsobeno také vnitřní potřebou organizace světa či kontrolou chaosu skrze umění.

Obr. 1 – Jackson Pollock. One: Number 31, 1950. (Zdroj: moma.org)

V architektuře a urbanismu se koncept horror vacui může promítat do způsobu zaplňování prostoru. V architektuře je přístup manifestován například formou

maximalismu, kdy jsou fasády, interiéry, ale i veřejné prostory, zaplněny ornamenty, výzdobou, malbami či reliéfy. Tento přístup lze nalézt, stejně jako v případě uměleckých děl, napříč historií, a to v antickém Řecku, byzantských a gotických chrámech, baroku, dekorativní secesi.

V urbanismu se horror vacui projevuje jako jev prostorový, a to například touhou zaplňovat prostory v rámci krajiny nebo sídelní struktury bez hlubší analýzy kontextu, včetně historických důvodů existence takovýchto prostorů. Může jít také o vizuální zaplňování, například pomocí uměleckých instalací, soch, či reklamních poutačů. Tímto způsobem lze interpretovat například redukci volných míst na fasádách, kde vizuální klid ustupuje tlaku permanentní přítomnosti obsahu.

Tento, až pudový aspekt, je zde rozveden jako jedna z příčin, jeden z dílků rozmanité skládačky, s vědomím, že není aspektem jediným. Horror vacui v urbanismu není výlučně vědomým estetickým rozhodnutím, ale symptomem hlubší potřeby člověka ovládnout prostor, vyplnit ho hmotou, významem či funkcí. Tendence touhy po zaplňování je zřejmá v prostředích, kde chybí regulace nebo plánovací rámec, a také v místech, kde převládá ekonomický tlak na maximální využití území.

Z tohoto pohledu lze některé soudobé vstupy do vesnického prostředí interpretovat jako nevědomý projev horror vacui, ne nutně jako filosofického konceptu, ale jako kulturní dispozice neschopnosti člověka akceptovat prázdno, otevřený, nevyužitý prostor. Je zde zřejmá snaha člověka kontrolovat prostor a zbavit jej nejasnosti. Také tímto pohledem je možné rozvíjet interpretaci současných tendencí v zastavování volných míst – tudíž nejen jako urbanistický a ekonomický proces, ale také jako kulturní projev neochoty přijmout prázdno jako hodnotu samo o sobě.

3 Prázdnost ve vztahu k urbanismu

Zaplňovat prázdnotu je člověku kulturně i psychologicky přirozené. Od pradávna se lidé snaží potlačovat prázdny prostor (duševní, duchovní, fyzický). Fyzicky prázdny prostor byl považován za nebezpečný, neznámý. Z hlediska kulturní antropologie lze chápat tuto potřebu jako hluboce zakořeněný vzorec lidského jednání – tam, kde vznikne mezera, vzniká také nutkání zacelit ji objektem, činností, významem. Prázdnost tak nepředstavuje jen jakousi nicotu, ale také výzvu k zaplnění.

Ve fyzickém prostoru sídel to znamená, že původně volná místa byla postupně zaplňována, a to obytnými strukturami, ději, zvyky, rituály, či symboly. Tento vývoj odpovídá i fenomenologickému výkladu prostředí, jak jej předkládá Christian Norberg-Schulz (2010), podle nějž architektura a urbanismus zpřítomňují existenci člověka v krajině. Architektura venkova je podmíněna okolnostmi, je těsně a bytostně spjata s místem a jeho specifickou povahou kulturní či přírodní.

V současném urbanismu lze vztah společnosti k prázdnu nahlížet především prostřednictvím ekonomické, hospodářské motivace. V rámci sídel jsou volné parcely vnímány jako nevyužitý potenciál, vhodný k zúročení. Motivace k vyplnění prázdnych míst souvisí se snahou minimalizovat náklady na infrastrukturu, maximalizovat zisk z projektů či získat vizuální prestiž tím, že bude odstraněno prázdno místo, částí společnosti vnímané jako nevyužitá.

Z hlediska estetiky architektury a urbanismu však přemíra zaplňování sídel vede ke ztrátě rovnováhy, kdy se prostor stává nepřehledným, zahlceným, může být snížena jeho čitelnost, srozumitelnost, funkčnost a na psychologické úrovni vnímání prostředí přemíra vizuálních a prostorových podnětů vede k pocitům úzkosti, odcizení či stresu (Lynch, 1960; Gehl, 2010). Horror vacui se zde projevuje nejen jako urbanistická strategie, ale také jako symptom neschopnosti přijmout volnost a otevřenost prostoru jako legitimní kvalitu.

3.1 Urbanismus vesnických sídel

Zejména venkovské prostředí je ke změnám souvisejícím se zaplňováním prázdná zvláště citlivé. Tradiční vesnická sídla vznikala v přímé interakci s okolním prostředím, s krajinou, s respektem k její topografii. Zastavování historicky podmíněných a významných prázdných ploch (náves, pastvina, mez, apod.) vede k erozi identity, ke ztrátě kontinuity vývoje v úzkém vztahu k místu a k narušení rovnováhy mezi sídlem a přírodním rámcem. Jak upozorňuje Norberg-Schulz (2010), „venkovská architektura, tj. statky a vesnice, zpřítomňuje bezprostřední významy země a nebe v daném místě. Je proto „podmíněná okolnostmi“ a je intimně spjatá s konkrétní situací.“

Z hlediska komplexní interpretace je proto vhodné na horror vacui v sídlech nahlížet dvojí optikou, a to na jedné straně jako na projev aktivní lidské schopnosti tvořit, organizovat a reagovat na okolí a na straně druhé jako na projev úzkosti, která se projevuje nadměrnou snahou ovládat prostor. Rovnováha mezi tvořivým a destruktivním potenciálem tohoto fenoménu je zásadní pro udržitelný rozvoj a kultivaci prostoru.

3.2 Památkový urbanismus a ochrana prázdná

Pro pochopení významu prázdná v kontextu historických sídel je nutné nejprve objasnit pojem památkový urbanismus, jeho vztah k ochraně kulturního dědictví a jeho ukotvení v legislativě a odborné praxi.

Památkový urbanismus představuje interdisciplinární přístup, který spojuje poznání historického vývoje sídel s aktivní ochranou jejich dochovaných hodnot. Zahrnuje jejich dokumentaci, konzultaci plánovaných urbanistických a stavebních zásahů a návrhy na celkovou regeneraci urbanistického dědictví, včetně vhodného doplnění sídel novou zástavbou, která bude harmonická ve vztahu k existujícím objektům (Kibic a Vošahlík, 2011). Kuča a Kučová (2000) dále uvádí, že památkový urbanismus zahrnuje souhrn činností směřujících ke komplexnímu poznání památkových hodnot historických sídel, a především k jejich ochraně a regeneraci.

V uvedeném rámci je důležité chápat prázdná jako integrální součást historického prostředí. Nezastavěné prostory nejsou náhodnými výseky nevyužitého prostoru, ale často nositeli významu, identity, jsou hodnotou. Prázdná podporuje rytmus zástavby, prostorovou hierarchii, historické vrstvení či kulturní význam místa. Jeho uchování, čitelnost a funkční začlenění místo automatického zaplnění je žádoucí. Tento přístup má oporu i v mezinárodních dokumentech. Washingtonská charta (ICOMOS, 1987) definuje a vysvětluje principy ochrany historických sídel.

V českém prostředí má ochrana historických sídel legislativní základ v zákoně č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči. Tento zákon definuje dvě hlavní úrovně plošné památkové ochrany, a to ve formě památkové rezervace a památkové zóny. Památková rezervace je území, jehož charakter a prostředí určuje soubor nemovitých kulturních památek, popřípadě archeologických nálezů. Vláda České republiky může nařízením prohlásit území za památkovou rezervaci jako celek a stanovit podmínky pro zabezpečení její ochrany. Památková zóna je území sídelního útvaru nebo jeho části s menším podílem kulturních památek, historické prostředí nebo část krajinného celku. Takové území, jež vykazuje významné kulturní hodnoty, může ministerstvo kultury po projednání s krajským úřadem prohlásit opatřením obecné povahy za památkovou zónu a určit podmínky ochrany (Zákon č. 20/1987 Sb.).

Systém ochrany byl v českém prostředí postupně vyvíjen a uplatňován od 50. let 20. století, přičemž klíčovým bylo období přelomu 80. a 90. let, kdy došlo k rozsáhlému vyhlásování městských a vesnických památkových rezervací a zón. Od roku 1996 jsou prohlašovány také krajinné památkové zóny, které umožňují širší územní ochranu kulturní krajiny.

Prohlášením památkových rezervací a zón byla legitimizována možnost na legislativním podkladě usměrňovat stavební aktivity v těchto územích tak, aby byly

povinně konzultovány nejen úpravy jednotlivých dochovaných památek zapsaných v Ústředním seznam kulturních památek, ale aby mohlo být jejich prostředí chráněno a regenerováno jako celek (Kuča a Kučová, 2000), tudíž včetně prostorů, které dotváří strukturu místa a jsou jednou z chráněných hodnot.

Tento přístup klade důraz na citlivé plánování nových zásahů a respekt k historickému kontextu, nejen z hlediska architektonického výrazu, ale i z hlediska prostorové a kulturní logiky sídla. Prázdná zde není deficitem, ale hodnotou, která vypovídá o dějinách, funkci i kulturní paměti místa.

3.3 Prázdná v sídle jako hodnota

Jak již bylo uvedeno, prázdná v urbanistickém kontextu neznamena absenci významu. Naopak jde o prostor bez hmotné výplně, který je nositelem významu, struktury, vztahů i atmosféry. V urbanismu jej lze chápat jako negativ definovaný vztahem k okolní hmotě. Mezi prázdná místa můžeme řadit náměstí, náves, proluky, dvory, zahrady, meziprostory, prostory kolem vodotečí, louky, pastviny a další.

Ne každé prázdná je však žádoucí či dokonce hodnotné. V městském prostředí jsou některé prázdné prostory, například proluky, vnímány jako rušivý element, který narušuje uliční čáru či obraz města. V těchto případech je oprávněné uvažovat o citlivém zaplnění prázdných míst.

Obr. 2 – Opava. Proluka v centrální části města, prázdná vhodná k zastavění (Zdroj: autor)

Ve vesnických sídlech bývá situace odlišná. Pakliže se nejedná o již zmíněné proluky, velice často zde prázdná není mezerou v zástavbě, ale vědomou součástí sídelní struktury, která vznikala v úzké vazbě na přírodní prostředí a kulturní krajinu. V památkově chráněných územích vesnických sídel (ale nejen v nich), hraje prázdná mimořádně důležitou roli. Mnohé z těchto prostorů mají kulturně historický a urbanistický význam a proto je v památkářské terminologii užíván pojem cenné prázdná nebo hodnotné prázdná. Jedná se například o:

- zahrady a předzahrádky – utváří rytmus a proporci
- prostory návsí – velikost a tvar vychází z historické funkce
- okolí vodních toků – určují polohu a orientaci usedlostí, vymezují zátopový prostor
- polnost, sady, louky, mezery mezi objekty – vymezují tradiční parcelaci a celkový obraz sídla

Obr. 3 – Valštejn. Plužina – prázdná nevhodná k zastavění (Zdroj: autor)

Ve smyslu teorie architektury hraje cenné prázdná zásadní roli pro utváření tzv. *genia loci* – ducha místa. Norský architekt a teoretik Christian Norberg-Schulz ve své knize *Genius loci* (2010) zdůrazňuje, že architektura má být prostředkem pro ztotožnění člověka s místem, nikoli pouze výsledkem formální kompozice. Je nezbytné respektovat ducha přírody i ducha kultury a jejich prostorovou interakci. „V minulosti možnost přežití závisela na dobrém vztahu k místu, a to jak ve fyzickém, tak psychologickém smyslu.“ (Norberg-Schulz, 2010)

Cenné prázdná tak není pouhou urbanistickou kategorií, ale je součástí hodnotového rámce sídla, který je důležitý pro orientaci i pro emocionální a kulturní ukotvení obyvatel. Je výsledkem historického vývoje a projevem vztahu člověka k přírodě, ke krajině, ke komunitě i ke každodennímu životu.

Z pohledu památkové péče je nezbytné chápat ochranu sídla nejen v rovině ochrany hmoty (stavba, materiál, konstrukce), ale také v rovině ochrany vzájemných vztahů, proporcionality či významu, a to včetně volného, prázdného prostoru.

Naneštěstí dochází v praxi k situacím, kdy je cenné prázdná zaplňováno zástavbou, mnohdy bez dostatečné analýzy hodnotového kontextu. Dochází tím ke ztrátě měřítka, k narušení kompozice a také k oslabení onoho ducha místa, tedy přesně toho, co je (nebo má být) předmětem ochrany. Zásahy tohoto charakteru jsou nevratné. Prostorové vztahy se rychle mění, duch místa se vytrácí, a obnova je velmi obtížná, mnohdy nemožná.

Jak uvádí Norberg-Schulz (2010), má-li člověk cítit oporu pro svou existenci, musí se dokázat identifikovat s prostředím a zároveň se v něm být schopen orientovat. Základním počinem architektury je pochopení poslání místa, a pouze takto jsme schopni chránit náš svět a být jeho součástí.

4 Prázdná a územní plánování

Rozvoj sídel nemůže být realizován na úkor přírodních a kulturních hodnot. Dříve platný stavební zákon (1976) definoval cíle územního plánování jako zajištění trvalého souladu všech přírodních, civilizačních a kulturních hodnot v území, se zvláštním zřetelem na péči o životní prostředí a ochranu půdy, vody a ovzduší. Stavební zákon č. 183/2006

Sb., tuto ideu dále rozvíjí a v § 18 výslovně uvádí, že je veřejným zájmem ochraňovat a rozvíjet přírodní, kulturní a civilizační hodnoty, včetně urbanistického, architektonického a archeologického dědictví, čímž zdůrazňuje význam krajiny jako elementárního rámce identity člověka. Nový stavební zákon č. 283/2021 Sb., je v § 38 ještě důslednější ve věci vytváření předpokladu pro udržitelný rozvoj území, spočívající ve vyváženém vztahu všech složek životního prostředí. Explicitně uvádí, že cílem územního plánování je také zvyšovat kvalitu vystavěného prostředí sídel, rozvíjet jejich identitu a vytvářet funkční a harmonické prostředí pro každodenní život jejich obyvatel, a dále také upozorňuje, že územní plánování musí určit podmínky pro zajištění ochrany nezastavěného území, přičemž zastavitelné plochy se vymezují s ohledem na možnosti rozvoje území a míru využití zastavěného území.

V reálné praxi územního plánování z posledních desetiletí je zřejmé, že nastavované principy ustupují před jinými prioritami, nejčastěji pod tlakem na utváření nových rozvojových ploch, které ne vždy řádně zohlední kulturně historické hodnoty území. Hlubší úvahy nad významem prázdného prostoru v sídlech chybí.

Tento problém je zvláště citlivý v památkově chráněných vesnických sídlech, kde územní plány nabízí zahušťování stávající sídelní struktury. Takový přístup vychází ze správné obecné zásady – nerozšiřovat zastavěné území do volné krajiny. Nicméně v kontextu historických sídel se ukazuje, že bez reflexe specifického vývoje daného místa a jeho hodnot může vést k likvidaci charakteru, identity a *genia loci* sídla.

Zahušťování zástavby v chráněných územích tak ve výsledku urbanistické hodnoty, ty které měly být samotným předmětem ochrany, narušuje. Schmeidler a Kohoutek (1997) již dříve upozorňovali, že:

„Nová výstavba často zatěžuje své okolí (vizuálně, ekologicky atd.). Nekoordinovaná výstavba na vesnici podkopává snahu o zachování vlastního charakteru některých oblastí. (...) Bylo uděláno málo pro to, aby nová výstavba byla integrována do okolní krajiny. Nejčastější negativní případy jsou: extenzivní stavební vývoj, obestavování mimo intravilán, nerespektování urbanistických, architektonických a provozních podmínek sídla.“

Cenné prázdná, jak bylo rozvedeno v přechozích kapitolách, není pouhým prostorem bez zástavby, ale je nositelem významu, historie a je součástí prostorových vztahů. Přílišná tendence jen zaplňovat – zde interpretováno jako *horror vacui* – v kontextu vesnického urbanismu vede k potlačení duchovního a kulturního řádu místa, jehož součástí prázdná jako symbolická a prostorová konstanta je.

Rozvolněná zástavba není nedostatkem, ale hodnotou. Důvody nezastavěnosti mohou být racionální i kulturní – ochrana před rozlivem vodních toků, zachování výhledů na kulturní či krajinné dominanty, nevhodnost pozemku k výstavbě, úrodná půda, ponechání prostoru jako meze, zahrady či veřejného prostranství. Kuča a Kučová (2000) definují nezastavitelné plochy následovně:

„Jde zejména o veřejné prostory (ulice, náměstí, náves, historické zahrady a parky), na nichž v minulosti žádné stavby neexistovaly, dále např. humna, předzahrádky, prostory mezi venkovskými usedlostmi (týká se i vsí s rozvolněnou zástavbou). Zastavování těchto ploch je v památkově chráněném území zcela nepřípustné.“

Tyto prostory nejsou rezervou pro novou výstavbu. Nejsou chybami v urbanistickém vývoji. Jsou záměrnými prvky, které tvoří rámec a rytmus sídla.

Z hlediska kulturní krajiny lze český venkov dle třídícího systému Norberg-Schulze (2010) zařadit do kategorie krajin klasických, kdy zemědělství a sídelní struktury zvýrazňují prostorovou a duchovní kontinuitu mezi přírodou a člověkem. *Genius loci* je zde nejvíce přítomen tam, kde člověk krajinu formuje šetrně, s ohledem na její charakter.

Územní plánování by proto nemělo sledovat pouze efektivitu využití zastavěného území, ale také ochranu kvalitativních aspektů prostředí, včetně zachování a kultivace cenného prázdná. To je možné pouze tehdy, kdy se prázdná stane respektovaným urbanistickým prvkem, nikoli pouhou potenciální plochou pro výstavbu.

4.1 Příklad – Žďárský Potok

Památkový urbanismus staví do popředí požadavek preferenčního využívání prázdných ploch po zaniklé zástavbě a revitalizaci opuštěných objektů před otevíráním nových zastavitelných ploch. Tento přístup je v souladu s Úmluvou o ochraně architektonického dědictví Evropy (Granadská úmluva, 1985), která byla ratifikována Českou republikou a je součástí právního řádu. Úmluva v článku 10 doporučuje upřednostňovat integrování novostaveb do stávajícího urbanistického rámce, zejména v chráněných územích.

Vyhlášení památkově chráněného území tedy neznamena úplný zákaz nové výstavby. Znamená to ale, že nová výstavba musí být odůvodněná, respektující urbanistické, historické i krajinné hodnoty území, a měla by navazovat na původní sídelní strukturu. Jak upozorňují Kuča a Kučová (2000):

„Z hlediska památkové péče není zastavování ploch, na nichž v minulosti neexistovala zástavba, obecně žádoucí. Nejde však o striktní zákaz. Novou výstavbu zde případně lze po individuálním a všestranném posouzení konkrétní situace připustit. Je nutno posoudit širší souvislosti území, jak se případná zástavba projeví v obraze sídla, zda zastavěním plochy nedojde k narušení významných průhledů, kompozičních os a porušení charakteristického obrazu památkově chráněného území.“

4.1.1 Kontext

Žďárský Potok (německy Brandseifen) místní část obce Stará Ves, se nachází v pohorí Jeseníků v Moravskoslezském kraji. Od roku 1995 je vesnickou památkovou zónou. Jedná se o horskou vesnici s roztroušeným typem zástavby. Dle památkového katalogu (2015) byla základem vesnice dřevařská a uhlířská kolonie ze 17. století a významná je souborem převážně zděné lidové architektury a staveb, které sloužily k technickým účelům.

Obr. 4 – Žďárský Potok. Nezastavitelná plůžina určená k zástavbě (Zdroj: mapy.cz)

4.1.2 Konflikt veřejných zájmů

Na příkladu projednávání územního plánu lze sledovat konflikt mezi ochranou kulturní krajiny a snahou o individuální výstavbu. Na parcele v jižní části sídla, kde historicky nikdy objekt nestál, byla navržena plocha pro výstavbu rodinného domu. Z pohledu památkového urbanismu by bylo přijatelné, pokud by návrh územního plánu reagoval na historickou stopu zástavby – například by umožnil výstavbu v místě, kde dříve objekt skutečně stával, při historické cestě. Tato lokalizace by však byla přijatelná z hlediska ochrany kulturně historických hodnot, ne však z hlediska ochrany hodnot přírodních, neboť tato část parcely spadá do ochranného pásma lesa, konkrétně Přírodní rezervace U Slatinného potoka, a z tohoto důvodu zde není možné výstavbu realizovat.

Obr. 5 – Žďárský Potok. Nezastavitelná plůžina určená k zástavbě (Zdroj: ÚP Stará Ves)

V důsledku byla navržená plocha určená pro výstavbu rodinného domu přesunuta jižně, do prostoru zemědělské plůžiny. Výstavbou v daném prostoru by došlo k narušení elementárních hodnot památkové zóny:

- zahuštění roztroušené zástavby je v rozporu s definovanou strukturou
- ztráta vizuální propustnosti krajiny, především směrem k okolním svahům a lesním horizontům
- narušení prostorového rytmu prázdných a zastavěných míst, který je typickým rysem horských kolonizačních vsí

Kauza ve Žďárském Potoce je příkladem snahy o zaplnění prázdného prostoru, jenž je hodnotou plošně chráněného území. Památková ochrana místa zde měla slabší hlas než ochrana přírody a nově platný územní plán tak v prostoru volné, prázdné plůžiny umožnil budoucí výstavbu rodinného domu. Výsledkem tak může být potření jedné z hodnot chráněného území – ochrany volné plůžiny, a v neposlední řadě nebezpečný precedent v plošně památkově chráněném území, jež může být pro budoucí charakter území silně škodlivý.

4.2 Příklad – Malá Morávka

Malá Morávka (německy Klein Mohrau) je lesní lánovou vsí, která je situována v Jeseníkách v Moravskoslezském kraji. Vesnickou památkovou zónou se stala v roce 1995. Jedná se o jednu z nejlépe dochovaných obcí tohoto typu, která zahrnuje vysoký

počet kvalitní (především lidové) architektury a rovněž původní hospodářské zázemí – lánový systém (Památkový katalog, 2015).

Urbanistická hodnota Malé Morávky je úzce spjata se vztahy mezi zástavbou a krajinou. Typické jsou pásy pozemků za staveními, které sloužily jako zahrady, pole a louky, a jejichž rozvržení odpovídá původnímu lánovému uspořádání. Tyto pozemky dosahují až k hranici lesa a tvoří nedílnou součást komplexní urbanistické struktury sídla. Významná je také otevřená krajina podél Bělokamenného potoka a paralelní silnice, která posiluje čitelnost historického osídlení a přispívá k jedinečnému vizuálnímu charakteru obce.

Tento specifický vztah mezi zástavbou a prázdnem je jedním z důvodů existence plošně památkově chráněného území, je třeba jej nahlížet s vědomím jeho kulturní hodnoty, nikoliv pouze povrchně s představou, že se jedná o nevyužité prostory. Prázdná v krajině zde neplní pouze ekologickou či estetickou funkci, ale spolupodílí se na identitě sídla, na jeho *geniu loci* a dokládá historickou kontinuitu vývoje zdejšího osídlení.

Obr. 6 – Malá Morávka. Nezastavitelný prostor, za historickou stavbou, určen k zástavbě (Zdroj: ÚP Malá Morávka)

4.3 Ohrožení strukturální identity

V případě Malé Morávky lze na příkladu současně platného územního plánu pozorovat nedostatečné zohlednění kulturně historických hodnot sídla. Územní plán totiž umožňuje realizace nové zástavby v tzv. druhé řadě, tj. za původní linií zástavby, již v prostoru plužiny, která je historicky spjatá s původní strukturou zástavby ve formě volného prostoru. Tento krok vychází vstříc požadavkům na rozvoj bydlení, avšak ignoruje historickou logiku sídla. Ta byla založena na vztahu obytného domu a hospodářství k zahradě a zemědělskému zázemí v rámci jednoho funkčního celku.

Tyto zásahy narušují celistvost a čitelnost historické krajinné struktury. Dochází zde ke ztrátě měřítka, rytmu, rovnováhy, vizuálních pohledových vazeb. Výstavbou v prostoru dříve nezastavěné plužiny dochází k nenávratnému zániku prázdná, které je v případě lánových vesnic elementární urbanistickou hodnotou.

Na tomto případě lze poukázat na skutečnost, že není-li v územně plánovací dokumentaci výslovně artikulována potřeba ochrany volných struktur, a není-li přítomen vědomý přístup k jejich zachování a regulaci, dochází k postupnému rozkladu historicky mimořádně hodnotných situací. To platí zejména v plošně památkově chráněných územích, kde by měl být každý nový zásah podmíněn důsledným individuálním

posouzením z hlediska památkové ochrany, krajinného rázu a kulturně historických hodnot.

Obr. 7 – Malá Morávka. Výřez z územního plánu (Zdroj: ÚP Malá Morávka)

5 Horror vacui v praxi

Téma prázdná ve vesnických sídlech a s ním související fenomén *horror vacui* – tedy děs z prázdnoty – nabývá v současné urbanistické praxi stále většího významu. Tento psychologicko kulturní jev, který odráží vnitřní potřebu člověka zaplňovat prostor, se v územním plánování manifestuje tlakem na zahušťování zástavby, často i v místech, která k tomuto účelu nejsou vhodná ani historicky určena.

Takovéto záměry, vycházející z ekonomické snahy o maximalizaci využití pozemků, vedou v řadě případů k nenávratnému poškození urbanistických celků, které nesou kulturně historickou hodnotu. Tím, že vstupujeme do chráněných území s cílem využít dosud volné plochy, ztrácíme charakter, atmosféru a autenticitu sídel, pro které byla tato území původně prohlášena chráněnými. Právě cenné prázdná – volné prostory mezi objekty, průhledy, vazby k okolní krajině či zřetelné urbanistické rytmy – představuje zásadní hodnotu památkového urbanismu, kterou však současná plánovací praxe často přehlíží nebo podceňuje.

Teprve po realizaci nevhodných záměrů, které tyto prostory zaplní, si ex post uvědomujeme ztrátu. Duch místa (*genius loci*), identita lokality a sounáležitost obyvatel k místu ustupují pragmatickému přístupu, jenž nepočítá s jemnou paměťovou strukturou prostoru.

Horror vacui není pouze estetickým či kulturním problémem, ale zásadním environmentálním a identitu potírajícím faktorem. Čím více jsme jako společnost zahlcení podněty a strukturami, tím více podléháme touze prostor zaplnit, jako by volné místo představovalo nevyužitý potenciál. Tímto způsobem však likvidujeme samotné základy kulturní krajiny i její historickou srozumitelnost.

Tento fenomén výstižně komentuje Norberg-Schulz (2010):

„Odcizení je podle našeho názoru především důsledkem ztráty identifikace člověka s přírodními a umělými věcmi, které tvoří jeho prostředí. Tato ztráta je rovněž překážkou v procesu shromažďování, a je to proto základem ‚ztráty místa‘, kterou dnes pocítujeme.“

Ztráta prázdná tak není jen fyzickým jevem, ale i ztrátou vztahu, paměti a duševního ukotvení, které si člověk prostřednictvím prostředí buduje.

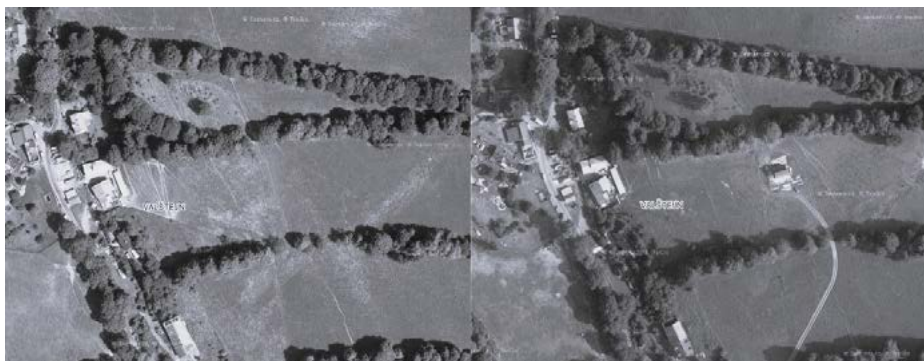
5.1 Příklad – Valštejn

Valštejn (německy Wallsteinverein) je malá řadová vesnice rozprostírající se ve Zlatohorské vrchovině v Moravskoslezském kraji. Její urbanistická struktura je typická lánovými lineárními plužinami, které se od jednotlivých usedlostí vějířovitě rozprostírají až k hranicím katastru. Zástavba sleduje linii potoka a komunikace, přičemž si dodnes uchovala volné, téměř nedotčené rozvržení, které odpovídá historickému vývoji sídla.

Ačkoliv Valštejn není památkově chráněným územím, nese řadu kulturně historických a krajinných hodnot, z nichž nejvýznamnější je ojediněle dochovaný ráz krajiny, utvářený záhumenicovými plužinami. Tyto plužiny, táhnoucí se za obytnými objekty až k okrajům katastru, představují unikátní historickou strukturu, která je v odborné literatuře (Kuča, 2014) označována za nejvýznamnější lánové lineární plužiny v České republice.

Do této cenné prázdné krajinné struktury byl nicméně bez ohledu na historický a prostorový kontext realizován nový objekt srubového charakteru. Stavba se nachází uprostřed plužiny, v místech, která historicky nikdy nebyla zastavěna. Její architektonické řešení nekoresponduje s místní stavební tradicí, ani s typologií zástavby regionu. Přestože realizace stavby odporovala platným územně plánovacím dokumentům, byla následně dodatečně povolena, neboť nebylo možné prokázat, že objekt slouží jinému než zemědělskému účelu – čímž se formálně naplnila podmínka daná územním plánem.

Tento případ je učebnicovým příkladem fenoménu horror vacui v územní praxi, kdy snaha o zhodnocení volného pozemku převáží nad úvahou o zachování hodnot prostoru. Výsledkem je narušení historické krajinné struktury a oslabování čitelnosti území, které představuje důležitý doklad kulturního vývoje regionu. Navzdory tomu, že se Valštejn nenachází v památkově chráněném režimu, byla narušena integrita krajinného dědictví, které by si zasluhovalo vyšší míru ochrany a respektu při plánování dalšího rozvoje.

Obr. 8 – Valštejn 2015 a 2018. Novostavba v prostoru plužiny (Zdroj: mapy.cz)

5.2 Příklad – Heřmanovice

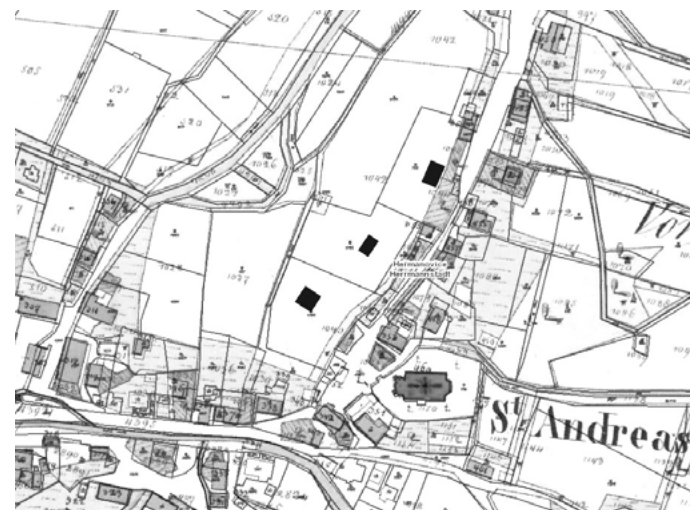
Heřmanovice (německy Hermannstadt) představují významnou horskou obec v okrese Bruntál v Moravskoslezském kraji. Jako lesní lánová ves náleží mezi nejlépe dochované sídelní struktury tohoto typu na území České republiky. Ves je charakteristická rozptýlenou zástavbou, která sleduje linii komunikace a vodního toku, a je mimořádně

bohatá na kvalitní lidovou architekturu. Od roku 1995 jsou vyhlášeny vesnickou památkovou rezervací, jejíž součástí je částečně také historické hospodářské zázemí v podobě lánového systému.

V nejcennější části obce, přímo v kontaktu s historickými dominantami – kostelem, farou, šoltéstvím a dalšími hodnotnými objekty – došlo v uplynulých letech k realizaci novostaveb rodinných domů. Ty byly umístěny na dříve nezastavěné parcele, která historicky sloužila jako plužina, tedy jako funkční a prostorově významné hospodářské zázemí usedlostí. Parcela je navíc situována ve svahovitém terénu, který má výrazné pohledové uplatnění v celkovém obrazu obce a ovlivňuje jak bližší, tak dálkové pohledy.

Tato výstavba představuje zásadní narušení historické urbanistické struktury obce. Nové objekty působí cizorodě, narušují kulturně historické hodnoty, pro které je obec jako celek chráněna, a deformují charakter chráněného území. Podle principů památkového urbanismu, jak je definovali Kuča a Kučová (2000), je třeba nezastavitelné plochy vymezovat právě tam, kde je nezbytné zachovat pohledové uplatnění dominant nebo hodnotné prostorové vztahy. Tato plužina měla být bezpochyby označena jako nezastavitelná, neboť její zastavění odporuje základním zásadám ochrany památkového území.

Heřmanovice si dosud uchovaly specifický charakter rozvolněného horského sídla s důrazem na volný prostor jako integrální součást historické struktury. Tento cenný prostor byl narušen výstavbou, čímž došlo nejen k fyzické ztrátě prázdná, ale především ke ztrátě identity místa a ducha lokality, který byl dosud čitelný. Výstavba dalšího objektu, která je zde aktuálně plánována, představuje vědomé prohlubování již vzniklého stavu, který je z hlediska památkové péče neobhájitelný. „Ekonomické, sociální, politické a kulturní záměry se musí konkretizovat způsobem, který respektuje genia loci. Pokud tomu tak není, místo ztrácí svou identitu.“ (Norberg-Schulz, 2010)

Obr. 9 – Heřmanovice. Novostavby v prostoru historické plužiny (Zdroj: geoportal.msk.cz, autor)

6 Závěr

Příspěvek poukazuje na důsledky nevhodného zaplňování volných prostor ve vesnických sídlech, především v památkově chráněných územích nebo územích s výraznou kulturně historickou hodnotou. Nadměrná snaha o využití každého volného místa – často bez respektu k historickému urbanismu a krajinářskému kontextu – vede k nenávratné ztrátě cenných prostorových vztahů, narušení rozvolněnosti zástavby a oslabení identity sídel.

Na vybraných příkladech (Žďárský Potok, Malá Morávka, Valštejn, Heřmanovice) byla demonstrována konkrétní rizika spojená s tzv. horror vacui – psychologickou i plánovací tendencí vyplnit každé prázdné místo. V mnoha případech jde o místa, která mají v rámci památkové struktury sídla nezastupitelnou funkci – jako historická plužina, výhledový horizont, pásmo krajinného přechodu nebo prostor mezi domy. Právě tato místa, ač prázdná, jsou hodnotná a měla by být součástí územní ochrany a regulace.

Památkový urbanismus nevylučuje novou výstavbu, ale klade důraz na její vhodnost a kontextuální umístění. Cenné prázdná ve vesnických strukturách není pouhou absencí zástavby, ale kulturně podmíněným prostorem, který zajišťuje čitelnost historického vývoje, vztah k okolní krajině a zachování ducha místa (genius loci). Ochrana těchto prostorů by měla být součástí nejen památkové péče, ale i územního plánování.

Zachování prázdná, tam kde má svůj historický a urbanistický význam, není překážkou rozvoje – naopak je předpokladem udržitelné péče o kulturní dědictví a krajinnou identitu sídel.

Literatura

- ARISTOTELÉS. (1995). *O duši*. 2. nezm. vyd. Praha: P. Rezek. ISBN 80-901796-4-9.
- BLECHA, Ivan. (2002). *Filosofie*. 4., opr. a rozš. vyd. Olomouc: Nakladatelství Olomouc. ISBN 80-7182-147-0.
- DECHARME, Bruno. (2015). *Art brut live: sbírka abcd/Bruno Decharme*. Přeložil V. Jakimiv, M. Marková. Praha: abcd, [2015]. ISBN 978-80-905168-3-0.
- KIBIC, Karel a VOŠAHLÍK, Aleš. (2011). *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945-2010*. Praha: Národní památkový ústav. ISBN 978-80-87104-88-0.
- KUČA, Karel a KUČOVÁ, Věra. (2000). *Principy památkového urbanismu*. Praha: Nakladatelství Jalta. ISBN 80-86234-15-0.
- KUČA, Karel. (2014). Oblasti dochovaných strukturálně výrazných plužin v České republice. In: *Zprávy památkové péče*, ročník 74, číslo 1., s. 34-49. ISSN 1210-5538.
- LINGEA. (2023). *Slovník českých synonym a antonym*. 3. vydání. V Brně: Lingea. ISBN 978-80-7508-271-8.
- NORBERG-SCHULZ, Christian. (2010). *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Přeložil P. Kratochvíl, P. Halík. Praha: Dokořán. ISBN 978-80-7363-303-5.
- OTTO, J. (1897). Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. In: *Digitální knihovna* [online]. Sv. 11. [vid. 25. 11. 2023]. Dostupné z: <https://www.digitalniknihovna.cz/nkp/uuid/uuid:a653c810-0a78-11e5-b309-005056825209>
- Památkový zákon. (1987). Zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči. In: *ASPI* [online]. Wolters Kluwer ČR [vid. 26. 11. 2023]. Dostupné z: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/37218/1/2>
- Památkový katalog. (2015) In: *Památkový katalog*. [online]. Národní památkový ústav. [vid. 24. 11. 2023]. Dostupné z: <https://pamatkovykatalog.cz/>
- RETLICH, Norbert a LUTZ, Bernd (1995). *Metzler Philosophen Lexikon: von den Vorsokratikern bis zu den neuen Philosophen*. 2. aktualis. u. erw. Aufl.

- Stuttgart: J.B. Metzler. ISBN 3476013324.
- SCHMEIDLER, Karel a KOHOUTEK, Rudolf. (1997). *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě*. Brno: PC-DIR. ISBN 80-85895-11-0.
- Stavební zákon. (1976). Zákon č. 50/1976 Sb., o územním plánování a stavebním řádu. In: *ASPI* [online]. Wolters Kluwer ČR [vid. 26. 11. 2023]. Dostupné z: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/33235/1/2>
- Stavební zákon. (2006). Zákon č. 183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu. In: *ASPI* [online]. Wolters Kluwer ČR [vid. 26. 11. 2023]. Dostupné z: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/62549/1/2>
- Stavební zákon. (2024) Zákon č. 283/2021 Sb., stavební zákon. In: *ASPI* [online]. Wolters Kluwer ČR [vid. 16. 4. 2025]. Dostupné z: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/96922/1/2>
- Úmluva o ochraně architektonického dědictví Evropy. (1985). Úmluva o architektonickém dědictví Evropy, Granada, 3. 10. 1985. 73/2000 Sb.m.s. In: *ASPI* [online]. Wolters Kluwer ČR [vid. 26. 11. 2023]. Dostupné z: <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/49252/1/2/sdeleni-c-73-2000-sbms-umluva-o-ochrane-architektonickeho-dedictvi-evropy?vtextu=%C3%BAmuluva%20o%20ochran%C4%9B%20architektonick%C3%A9ho%20d%C4%9Bdictv%C3%AD#Iema0>
- WERNER, Karel. (2021). Šúnjatá. In: *Religionistická encyklopedie*. [online]. [vid. 23. 11. 2023]. Dostupné z: [https://rg-encyklopedie.soc.cas.cz/index.php/%C5%A1%C3%BA%20n%20j%20a%20t%C3%A1%20\(Hind\)](https://rg-encyklopedie.soc.cas.cz/index.php/%C5%A1%C3%BA%20n%20j%20a%20t%C3%A1%20(Hind))

Informace o autorce

Ing. arch. Martina Lehnertová
Katedra urbanismu a územního plánování, Fakulta stavební ČVUT v Praze
lehnertova00@gmail.com